

2

ધંધાકીય સેવાઓ-1 (Business Services-1)

આ પ્રકરણમાં તમે શું શીખશો ?

- 2.1 વીમો
 - 2.1.1 અર્થ
 - 2.1.2 સિદ્ધાંતો
 - 2.1.3 પ્રકારો
 - 2.1.4 વીમાનું ખાનગીકરણ
 - 2.1.5 વીમા-નિયમન અને વિકાસસત્તા (IRDA)નો પરિચય
- 2.2 ટપાલસેવાઓ
 - 2.2.1 સામાન્ય ટપાલપત્રો
 - 2.2.2 રજિસ્ટર્ડ પોસ્ટ
 - 2.2.3 પાર્સલ સેવાઓ
 - 2.2.4 સ્પીડ પોસ્ટ / પાર્સલ એક્સપ્રેસ
 - 2.2.5 એક્સપ્રેસ સેવાઓ
 - 2.2.6 બચત સેવાઓ
 - 2.2.7 રીકર્ડિંગ રિપોઝિટ
 - 2.2.8 ટાઈમ રિપોઝિટ
 - 2.2.9 રાષ્ટ્રીય બચતપત્રો (N. S. C.)
 - 2.2.10 કિસાન વિકાસપત્રો (K. V. P.)
 - 2.2.11 જાહેર ભવિષ્યનિધિ (P. P. F.)
 - 2.2.12 પોસ્ટલ વીમો
 - 2.2.13 માસિક આવક યોજના (M. I. S.)
 - 2.2.14 મનીઓર્ડર
 - 2.2.15 અન્ય આનુષંગિક સેવાઓ
- 2.3 વખાર
 - 2.3.1 અર્થ
 - 2.3.2 પ્રકારો
- 2.4 વાહનવ્યવહાર અને હેરફેરની સેવાઓ
 - 2.4.1 અર્થ
 - 2.4.2 પ્રકારો

પ્રસ્તાવના

અર્થતંત્રમાં સેવાઓનું મહત્વ વધતું જાય છે. સેવાઓના કારણે સગવડમાં અથવા અનુકૂળતામાં વધારો થાય છે. બેન્કિંગ, વીમો, ટપાલ, વખાર અને વાહનવ્યવહાર આવી સેવાઓ છે. આ સેવાઓ માત્ર વાણિજ્યના અંગ તરીકે વેપારને જ મદદકર્તા બનતી નથી; પરંતુ તેનાથી પણ આગળ વધીને ઉદ્યોગો, ખેતી અને અન્ય તમામ ધંધાને મદદગાર બને છે. બેન્કિંગ, વીમો, ટપાલ, વખાર અને વાહનવ્યવહારની સેવાઓમાં એટલું બધું વૈવિધ્ય આવ્યું છે કે તે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓની સીમાઓ વટાવી ગઈ છે અને તે કૌટુંબિક તથા સામાજિક વ્યવહારોની સેવાઓ પણ બની ગઈ છે. આધુનિક જમાનામાં આ સેવાઓનાં ક્ષેત્રે વિવિધતા અને વિશિષ્ટતા જોવા મળે છે. આ સંસ્થાઓ પરસ્પર અવલંબિત બની ગઈ છે.

2.1 વીમો (Insurance)

2.1.1 અર્થ : વીમો એટલે બે પક્ષકારો વચ્ચેનો એવો લેખિત કરાર કે જે દ્વારા વીમો લેનાર પ્રીમિયમની રકમના અવેજના બદલામાં વીમો ઉતારનાર પાસેથી એવું વચન મેળવે છે કે જો તેને (વીમો લેનારને) નક્કી કરેલાં જોખમોના કારણે નુકસાન થાય તો નક્કી કરેલી રકમની મર્યાદામાં અને નક્કી કરેલી ગણતરી પ્રમાણે આર્થિક નુકસાન ભરપાઈ કરી આપવામાં આવશે.

વીમાના લેખિત કરારને વીમાની પોલિસી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વીમો જોખમ દૂર કરતો નથી; પરંતુ જોખમથી પેદા થતાં આર્થિક નુકસાનનું વળતર આપે છે.

2.1.2 સિદ્ધાંતો : વીમાનાં મૂળ સામાજિકતા સાથે સંકળાયેલા છે અને તે બે પક્ષકારો વચ્ચેનો કરાર બને છે. આમ, વીમો સામાન્ય કરાર નથી અને તેને સામાન્ય કરારના કાયદાથી જોડી શકાય નહિ. વીમો વિશિષ્ટ કરાર હોવાથી તેને સામાન્ય કરારના સિદ્ધાંતો ઉપરાંત નીચે જણાવેલા વિશિષ્ટ સિદ્ધાંતો પણ લાગુ પડે છે :

(1) સંપૂર્ણ ભરોસાનો સિદ્ધાંત (Principle of Utmost Good Faith) : વીમાના કરારનો હેતુ નફો મેળવવાનો ક્યારેય ન હોઈ શકે. વીમાકરારનો હેતુ, નુકસાનનું આર્થિક વળતર મેળવવાનો છે. વીમાનો મૂળભૂત અભિગમ સામાજિક છે. આથી, વીમાકરારના પક્ષકારોએ પરસ્પર સંપૂર્ણ ભરોસો મૂકવાનો છે. કરાર કરતી વખતે બંને પક્ષકારોએ પરસ્પરને જરૂરી હોય તેવી વીમા વસ્તુ અંગેની બધી જ માહિતી આપવાની છે. વીમો લેતી વખતે માહિતી પૂછવામાં ન આવી હોય છતાં જો કરાર ઉપર અસરકર્તા હોય તો એક પક્ષે બીજા પક્ષને આપવાની હોય છે. કોઈ પણ માહિતી છુપાવીને કરેલા વીમાનો કરાર એ દગો કહેવાય

અને સંપૂર્ણ ભરોસાના સિદ્ધાંતનો ભંગ થયેલો કહેવાય. જ્યારે પણ વીમાના પક્ષકારને ખબર પડે કે સંપૂર્ણ ભરોસાના સિદ્ધાંતનો ભંગ થયો છે; ત્યારે વીમા કરારને રદ સમજવામાં આવે છે અને વીમો લેનારને તેણે ભરેલા પ્રીમિયમની રકમ પરત મળી શકતી નથી તેમજ જો નુકસાન થાય તો વળતર મેળવવાનો હક પણ રહેતો નથી.

(2) નુકસાન-વળતરનો સિદ્ધાંત (Principle of Indemnity) : વીમો લેનારને નુકસાન થાય તો તેનું વળતર મળી શકે તે માટે વીમાના કરાર થાય છે. વીમાના કરારનું હાર્દ નુકસાન-વળતરનો સિદ્ધાંત છે.

વીમો લેનારને નુકસાન થાય તો વીમા કંપની તેનું વળતર કેટલું ચૂકવશે તે નક્કી કરવા આ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ થાય છે. વીમો ઉતરાવનાર તેને થયેલું નુકસાનનું વળતર જ મેળવી શકે છે. તે નફો કરી શકતો નથી અર્થાત્ નુકસાન થયું હોય તેનાથી વધુ રકમ નુકસાનના વળતર તરીકે મેળવી શકતો નથી.

વીમો લેનાર વસ્તુની કિંમત કરતાં ઓછી કિંમતનો વીમો ઉતરાવે તો ગર્ભિત રીતે સ્વીકારે છે કે ઓછી કિંમતના પ્રમાણસર નુકસાન તે ભોગવશે. દા. ત.,

(A) એક વ્યક્તિએ તેની ₹ 5 લાખની વસ્તુનો ₹ 3 લાખનો વીમો ઉતરાવેલ હોય; પરંતુ વસ્તુ સંપૂર્ણ નાશ પામતાં તેને વધુમાં વધુ ₹ 3 લાખ જ નુકસાન-વળતર મળે.

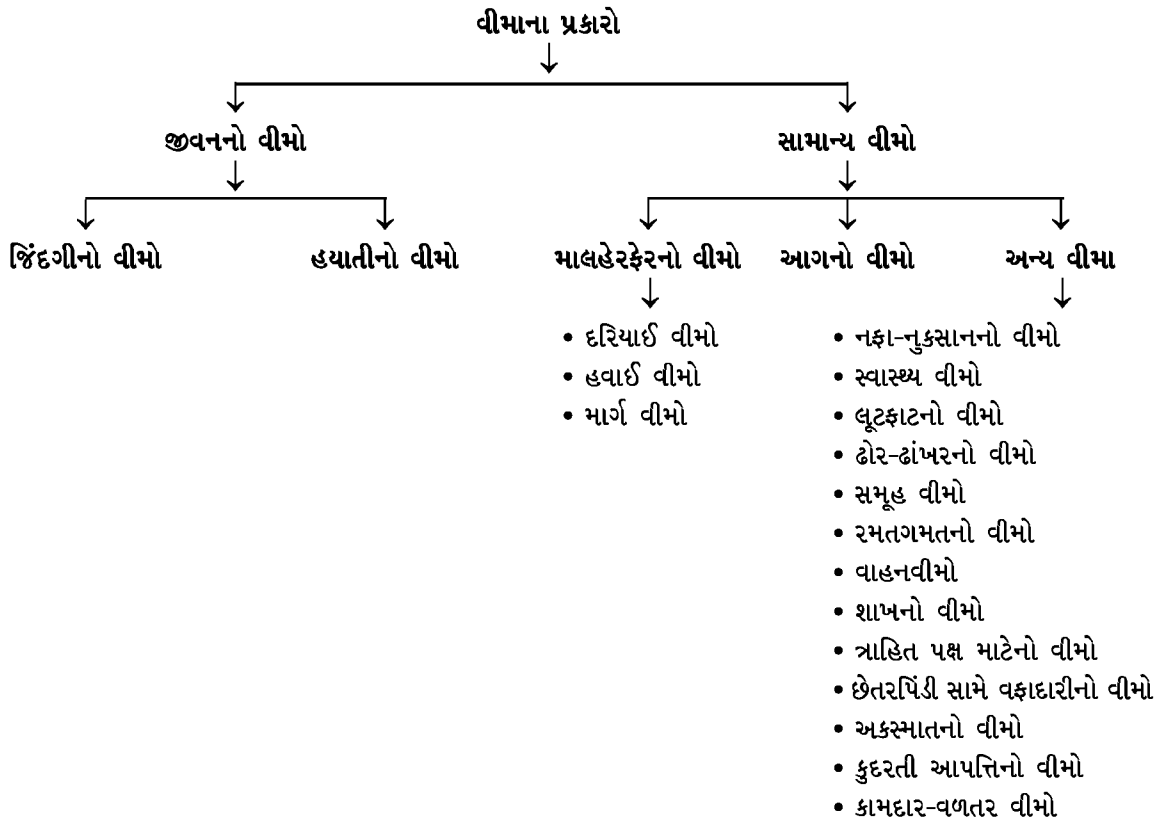
(B) એક વસ્તુની કિંમત ₹ 5 લાખ છે; પરંતુ તેનો વીમો ₹ 3 લાખનો લેવામાં આવ્યો હોય અને તે વસ્તુ આંશિકરૂપે નુકસાન પામતાં ₹ 2 લાખનું નુકસાન થાય તો ઉતરાવેલ વીમાની રકમનું પ્રમાણસર વળતર ₹ 1,20,000 મળશે.

(C) વસ્તુની કિંમત ₹ 5 લાખ હોય અને તેનો વીમો ₹ 5 લાખનો ઉતરાવેલ હોય અને વસ્તુ સંપૂર્ણ નાશ પામે તો ₹ 5 લાખનું સંપૂર્ણ વળતર વીમા કંપની ચૂકવશે.

(3) વીમા યોગ્ય હિતનો સિદ્ધાંત (Principle of Insurable Interest) : વીમા યોગ્ય હિતનો સિદ્ધાંત એટલે વીમો લેનારને વીમા વસ્તુમાં આર્થિક હિત હોવું જોઈએ. દા. ત., મકાન માલિકને મકાનમાં આર્થિક હિત હોય; જ્યારે ભાડવાતને મકાનમાં આર્થિક હિત ન હોય.

(4) હક બદલાનો સિદ્ધાંત (Principle of Subrogation) : જ્યારે વીમા યોગ્ય વસ્તુનો વીમો લેવામાં આવે અને તે નાશ પામે, વીમા કંપની તેનું વળતર ચૂકવે ત્યારે નાશ પામેલી વસ્તુનો માલિકી હક વીમા કંપનીનો બને છે. તેના ઉપર મૂળ માલિકનો હક રહેતો નથી. આ બાબત જિંદગીના વીમાને લાગુ પડતી નથી.

2.1.3 પ્રકારો :

(1) જીવનનો વીમો (Life Insurance) :

(A) જિંદગીનો વીમો (Whole Life Insurance) : જે વ્યક્તિનો વીમો લીધો હોય તે વ્યક્તિનું મૃત્યુ થાય ત્યારે તેના વારસદારને વીમા કંપની નક્કી કરેલી રકમ ચૂકવવાનું વચન આપે તેવા કરારને જિંદગીનો વીમો કહેવામાં આવે છે. વીમો ઉતરાવનાર વ્યક્તિ નક્કી કરેલ પ્રીમિયમ નક્કી કરાયેલા સમયાંતરે અને આજીવન ભરે છે.

જિંદગી અમૂલ્ય છે તેથી તેની કિંમત નક્કી થઈ શકતી નથી. વીમો ઉતરાવનાર પોતાની જિંદગીનું જે મૂલ્ય આંકે તે અને પોતાની પ્રીમિયમ ચૂકવવાની ક્ષમતાના આધારે વીમાની રકમ નક્કી કરે છે. આમ, અહીં નુકસાન-વળતરનો સિદ્ધાંત અમલમાં મુકાતો નથી. વ્યક્તિના મૃત્યુ સમયે જો કારણ શંકાસ્પદ ના હોય તો વીમા કંપની પોલિસીની પૂરી રકમ ચૂકવવા બંધાયેલી છે.

(B) હયાતીનો વીમો (Endowment Insurance) : વ્યક્તિએ નક્કી કરેલી વીમા મુદત પૂરી થાય ત્યારે તે વ્યક્તિને અથવા નક્કી કરેલી મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં જો વ્યક્તિનું મૃત્યુ થાય તો તેના વારસદારને નક્કી કરેલી રકમ વીમા કંપની ચૂકવવાનું વચન આપે તેવા વીમા કરારને હયાતીનો વીમો કહેવામાં આવે છે. આ વચનના બદલામાં અવેજ તરીકે વીમો ઉતરાવનાર વ્યક્તિ નક્કી કરેલી પ્રીમિયમની રકમ નક્કી કરેલા સમયાંતરે નક્કી કરેલી વીમા મુદત સુધી ભરે છે.

(2) સામાન્ય વીમો (General Insurance) : સામાન્ય વીમાના ત્રણ પ્રકારો છે : (A) માલની હેરફેરનો વીમો (B) આગનો વીમો (C) અન્ય સામાન્ય વીમો.

(A) માલની હેરફેરનો વીમો (Goods Transportation Insurance) : માલને એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે લઈ જતાં તેને પૂર્ણ કે આંશિક નુકસાન થવાનું જોખમ હોય છે. આ અંગેના વીમા (a) દરિયાઈ વીમો (b) હવાઈ વીમો (c) માર્ગ વીમો અથવા રેલવે / રસ્તા વીમા તરીકે ઓળખાય છે.

(I) દરિયાઈ વીમો (Marine Insurance) : દરિયાઈ માર્ગે માલ મોકલવાનું ઘણું સસ્તું છે; પરંતુ વિલંબકારી અને જોખમી પણ છે. 18મી સદી પહેલાં મોટા ભાગનો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર દરિયાઈ માર્ગે થતો હતો. આથી વીમાનો આ પ્રકાર સૌથી જૂનો અને સર્વવ્યાપી છે. લોઈડ્ઝ ઓફ લંડન નામની સંસ્થાએ દરિયાઈ વીમાની શરૂઆત કરેલી. આ સંસ્થાએ 325 વર્ષથી પણ વધારે સમયથી પોતાની વિશ્વસનીયતા જાળવી રાખી છે.

(II) હવાઈ વીમો (Air Insurance) : 19મી સદીના ઉત્તરાર્ધથી હવાઈ માર્ગે માલ મોકલવાનું શરૂ થતાં હવાઈ વીમાની શરૂઆત થઈ. હવાઈ વાહનવ્યવહાર ખૂબ જ ઝડપી પરંતુ ખર્ચાળ અને જોખમી છે. આથી હવાઈ વાહનવ્યવહાર મારફતે કીમતી અને ઓછા વજનના માલની હેરફેર થાય છે. દરિયાઈ અને માર્ગ વીમાની સરખામણીમાં હવાઈ વીમાના પ્રીમિયમના દર ઊંચા હોય છે.

(III) માર્ગ વીમો અથવા રેલવે / રસ્તા વીમો (Rail / Road Insurance) : માર્ગ વાહનવ્યવહારમાં જમીન માર્ગ અને રેલવે માર્ગનો સમાવેશ થાય છે. જમીન તથા રેલવે માર્ગે માલની હેરફેરનાં જોખમોમાં ખાસ કરીને ચોરી, લૂંટફાટ, માલહેરફેરનું નુકસાન વગેરે હોય છે. આ જોખમોની સામે રક્ષણ મેળવવા માર્ગ વીમો લેવામાં આવે છે.

(B) આગનો વીમો (Fire Insurance) : માલ તેમજ મિલકતને ચોક્કસ રીતે લાગેલી આગને પરિણામે પૂર્ણ અથવા અંશતઃ નુકસાન થાય અથવા તો તે નાશ પામે તો નુકસાન-વળતર આપવાના વચનના બદલામાં પ્રીમિયમનું અવેજ મેળવવાના કરારને આગનો વીમો કહે છે. આગના વીમામાં વીમા યોગ્ય હિતના સિદ્ધાંતનો આગ્રહપૂર્વક અમલ થાય છે. વીમો ઉતરાવતી વખતે તેમજ માલ-મિલકતને આગથી નુકસાન થાય ત્યારે વીમાદારનું માલ-મિલકતમાં અચૂકપણે વીમા યોગ્ય હિત હોવું જોઈએ.

(C) અન્ય વીમા (Other Insurance) : વીમા વ્યવસાયમાં વૈવિધ્ય આવવાના કારણે વીમાના અનેક નવા પ્રકાર અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. ગાયકને તેના ગળામાંથી સૂર માટેનો વિશિષ્ટ વીમો, વાહનોના વપરાશથી અન્યોને થતા નુકસાનનું વળતર આપતા ત્રાહિત પક્ષ (Third Party)નો વીમો, કામદાર-વળતરનો વીમો, શ્રમિકો માટેનો વીમો, વિદ્યાર્થી સમૂહને થતા સામાન્ય અને સામાજિક નુકસાન-વળતરનો વીમો, દાકતરી સેવા-સુશ્રુષા કરાવવા માટેના વળતરનો વીમો, ધંધો બંધ રહેવાથી નફામાં થતા નુકસાન માટેનો વીમો, કર્મચારીઓ દ્વારા થતી છેતરપિંડી માટે માલિકોને થતા નુકસાન-વળતરનો વીમો, રમત-ગમત સ્પર્ધાઓ કુદરતી કે અકુદરતી પરિબળોનાં કારણે ન યોજી શકાય કે મુલતવી રાખવી પડે તો તેથી થતા નુકસાન અંગેનો વીમો વગેરે અનેક પ્રકારના વીમાઓ અસ્તિત્વમાં છે.

વ્યક્તિના આરોગ્યની જાળવણી અને સારવાર માટે ખૂબ ખર્ચ કરવો પડે છે. વીમો ઉતરાવનાર વ્યક્તિને નક્કી કરેલી શરતો અનુસાર વીમા કંપની વીમા-પ્રીમિયમના બદલામાં માંદગીનો ખર્ચ ભરપાઈ કરી આપે તેવી વીમા-પોલિસીને સ્વાસ્થ્યનો વીમો (Mediclaime Insurance) કહે છે.

2.1.4 વીમાનું ખાનગીકરણ : ભારતમાં વીમાની શરૂઆત ખાનગી ક્ષેત્રથી થઈ હતી. ભારતમાં બ્રિટિશ હકૂમતના કારણે ઘણી બધી વિદેશી વીમા કંપનીઓએ પણ ભારતમાં વીમાકાર્યની શરૂઆત કરી. અયોગ્ય વેપારી રસમો આચરવામાં આવતી હોવાના આક્ષેપોના કારણે 19મી જાન્યુઆરી, 1956ના રોજ વટહુકમ દ્વારા જીવન વીમાના ધંધાનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું અને ભારતીય જીવન વીમા નિગમ (Life Insurance Corporation of India)ની સ્થાપના થઈ. આમ, જીવનવીમા ક્ષેત્રે ભારતીય જીવનવીમા નિગમના એકલથ્થુ ઇજારાની શરૂઆત થઈ.

સામાન્ય વીમાની શરૂઆત ભારતમાં બ્રિટિશરો દ્વારા થઈ હતી. સામાન્ય વીમા ઉપર પણ સમયાંતરે નિયંત્રણ મુકાતા રહ્યા જે આઝાદી પછી પણ ચાલુ રહ્યા. 1972માં સામાન્ય વીમા વેપાર (રાષ્ટ્રીયકરણ) કાયદા દ્વારા 1 જાન્યુઆરી, 1973થી તમામ સામાન્ય વીમા કંપનીઓનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું.

વીમાક્ષેત્રની કામગીરીની સમીક્ષા માટે એક સમિતિની રચના થઈ. જેના અહેવાલના કારણે ભારત સરકારે વિદેશી વીમા કંપનીઓને ભારતીય કંપનીઓ સાથે સહયોગમાં વીમાનો ધંધો કરવાની જોગવાઈ કરી અને 1999માં વીમા-નિયમન અને વિકાસ-સત્તા (IRDA)ની સ્થાપના થઈ.

2.1.5 વીમા-નિયમન અને વિકાસસત્તા (IRDA) (Insurance Regulatory and Development Authority (IRDA)) : વીમા-નિયમન અને વિકાસસત્તા એ ભારતની સર્વોચ્ચ, સ્વાયત્ત કાયદાકીય સંસ્થા છે જે વીમાક્ષેત્રના નિયમન અને વિકાસનું કાર્ય સંભાળે છે. IRDA એક્ટ 1999 દ્વારા ખાનગી વીમા કંપનીઓ માટે વીમાક્ષેત્રનાં દ્વાર ખોલવામાં આવ્યાં અને આવી ખાનગી વીમા કંપનીમાં વિદેશી સીધું રોકાણ (FDI-Foreign Direct Investment) 26 % સુધીની મર્યાદામાં કરવા માટેની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી. જે વર્ષ 2015માં વધારીને 49 % સુધી કરવામાં આવી છે. આમ, વિદેશી વીમા કંપનીઓ ભારતીય વીમા કંપનીમાં સીધીસીધું 49 % સુધીનું મૂડીરોકાણ કરી શકે છે. ઈરડાના મુખ્ય ઉદ્દેશોમાં (i) વીમા ધારકોને વધુ પસંદગી મળે (ii) વીમા કંપનીઓ વચ્ચે તંદુરસ્ત સ્પર્ધા દ્વારા ઓછા પ્રીમિયમે વધુ સારી સેવા મળે (iii) અર્થતંત્ર માટે ભંડોળ મેળવવા, (iv) વીમા કંપનીઓમાં સ્વનિયંત્રણ લાવવું અને (v) ફરિયાદ નિવારણ તંત્રની વ્યવસ્થા કરવી વગેરે છે.

2.2 ટપાલ સેવાઓ

લેખિત માહિતીસંચારમાં ટપાલસેવાઓ મહત્વની છે. ટપાલસેવા દ્વારા માહિતી એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ઝડપથી અને ક્ષતિરહિત પહોંચાડવી જરૂરી છે. આ ધંધામાં ખાનગી ટપાલસેવા (કુરિયર સર્વિસ) અથવા આંગડિયા દ્વારા પણ આવી સેવા મળી શકે છે અને ભારત સરકારના ટપાલ ખાતા દ્વારા પણ આવી સેવાઓ વ્યક્તિને અને ધંધાકીય એકમોને મળી શકે છે. 150 કરતાં વધુ વર્ષોથી ભારતીય ટપાલ ખાતું દેશમાં માહિતીસંચારની સેવા પૂરું પાડતું મહત્વનું ખાતું છે. ટપાલ ખાતું ટપાલસેવાઓ સિવાય પણ ઘણી બધી સેવાઓ જેવી કે મનીઓર્ડર, નાની બચત યોજનાઓ અન્વયે થાપણોનો સ્વીકાર, ટપાલ જીવનવીમા દ્વારા અને ગ્રામીણ જીવનવીમા સ્વરૂપે પૂરી પાડે છે. આ ઉપરાંત તે બીજી ઘણી સેવાઓ જેવી કે કેટલાંક મ્યુચ્યુઅલ ફંડમાં રોકાણ, ભારત સરકારની ઘણી બધી યોજનાઓ માટે પ્રતિનિધિ (એજન્ટ)ની સેવા આપે છે. નિવૃત્તિ પેન્શનની ચુકવણી જેવાં કાર્યો પણ સંભાળે છે. ટપાલ ખાતાને બેન્કિંગ સેવાઓ માટેની પરવાનગી પણ મળેલ છે અને તેથી ટપાલ ખાતું અન્ય બેન્કોની જેમ પોતાની સેવાઓ ગ્રાહકોને આપે છે. ટપાલ ખાતું 1,50,000 કરતાં પણ વધુ પોસ્ટ-ઓફિસ ભારતમાં ધરાવે છે. જેમાંથી આશરે 90 % જેટલી પોસ્ટ-ઓફિસો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં આવેલી છે.

2.2.1 સામાન્ય ટપાલપત્રો : જે માહિતી મોકલવાની હોય તે પત્ર કે પરબીડિયાના સ્વરૂપમાં મોકલી શકાય છે.

2.2.2 નોંધાયેલી ટપાલ - રજિસ્ટર્ડ પોસ્ટ : ટપાલ ખાતું નોંધાયેલી ટપાલ એટલે કે રજિસ્ટર્ડ પોસ્ટની સેવા આપે છે. આવી નોંધાયેલી ટપાલ જેને મોકલવામાં આવી હોય તેને ડિલિવરી આપવામાં આવે છે. આવી સેવા માટે સામાન્ય ટપાલ કરતાં વધુ કિંમત ચૂકવવી પડે છે. જો મોકલનારને નોંધાયેલી ટપાલ મોકલેલ વ્યક્તિને મળી છે, તેના પુરાવા સ્વરૂપે તેની સહી જોઈતી હોય તો તેણે સ્વીકૃતિ (Acknowledgement) મેળવવા થોડી વધારાની રકમ ચૂકવવાની રહે છે.

2.2.3 પાર્સલ સેવાઓ : જે વસ્તુઓની હેરફેર કાયદા દ્વારા પ્રતિબંધિત ન હોય તેવી બધી જ વસ્તુઓ પાર્સલ દ્વારા એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ મોકલી શકાય છે. જરૂરિયાત મુજબ આવા પાર્સલનો વીમો લઈ શકાય છે. કોઈ પણ પોસ્ટ-ઓફિસથી પાર્સલનું બુકિંગ કરી શકાય છે. સામાન્ય રીતે પાર્સલ મોકલનાર પાર્સલ મોકલવાની ફી પોસ્ટ-ઓફિસને ચૂકવે છે.

વેલ્યુ પે-એબલ પોસ્ટ (V.P.P.) : ઉત્પાદક કે વેપારી ગ્રાહકના ઓર્ડર પ્રમાણે પાર્સલથી ટપાલ ખાતા દ્વારા માલ મોકલાવે છે, જે માટે માલ મળે ત્યારે ગ્રાહક પાર્સલ સેવાની કિંમત તથા માલની નક્કી કરેલી કિંમતની ચુકવણી ટપાલ ખાતાને કરે છે. ટપાલ ખાતું મેળવેલ રકમ ઉત્પાદક કે વેપારીને ચૂકવે છે.

2.2.4 સ્પીડ પોસ્ટ / પાર્સલ : ટપાલ ખાતું ભારતમાં નક્કી કરેલાં સ્થળો માટે ઝડપી ટપાલ અથવા પાર્સલ સેવા ચોક્કસ સમયમર્યાદામાં ડિલિવરી થશે તેવી ખાતરી સાથે સ્વીકારે છે. સ્પીડ પોસ્ટ, / પાર્સલ માટે, સામાન્ય ટપાલ, / પાર્સલ કરતાં વધુ કિંમત ચૂકવવી પડે છે અને જરૂરિયાત પ્રમાણે વીમો લઈ શકાય છે.

2.2.5 એક્સપ્રેસ પાર્સલ : એક્સપ્રેસ પાર્સલની સેવા વ્યક્તિઓ અને ધંધાકીય એકમો એમ બંનેને પ્રાપ્ય છે. એક્સપ્રેસ પાર્સલ નક્કી કરેલી સમયમર્યાદામાં ખૂબ ઝડપથી પહોંચાડાય છે. ટપાલ ખાતું આના માટે હવાઈમાર્ગ અથવા અન્ય સૌથી ઝડપી મળે તેવા માર્ગો મોકલે છે. સ્પીડ પાર્સલ કરતાં પણ આની ફી વધુ હોય છે.

2.2.6 બચત સેવાઓ : ટપાલ ખાતું બેન્કની માફક બચતકારોને વિવિધ પ્રકારની સેવાઓ પૂરી પાડે છે. બચત ખાતું, 5 વર્ષિય રીકરિંગ ડિપોઝિટ, સમય આધારિત થાપણો, માસિક આવક યોજના, વચસ્ક નાગરિકો માટેની બચત યોજનાઓ, 15 વર્ષિય જાહેર ભવિષ્યનિધિ, રાષ્ટ્રીય બચતપત્રો, 5 વર્ષ અને 10 વર્ષના સમયગાળા માટે કિસાન વિકાસપત્રો, સુકન્યા સમૃદ્ધિ ખાતા જેવી સેવાઓ પણ પૂરી પાડે છે.

બેન્કની જેમ પોસ્ટ-ઓફિસમાં પણ બચત ખાતાં ખોલી શકાય છે, જે માટે ચેકબુક પણ મળે છે અને હવે એટીએમ (ATM) કાર્ડની સગવડ પણ મળે છે.

2.2.7 રીકરિંગ ડિપોઝિટ યોજના : આ યોજના અનુસાર ખાતું ખોલાવનારે દરેક માસની અગાઉથી નક્કી કરેલી તારીખે કે તે પહેલાં, નક્કી કરેલી રકમ ભરવાની રહે છે. પાંચ વર્ષે આ ખાતું પાકતા નક્કી કરેલા વ્યાજ સહિત આ રકમ ખાતું ખોલનારને પરત મળે છે. પાંચ વર્ષના સમયગાળા પછી જરૂર હોય તો બીજાં પાંચ વર્ષ માટે આ ખાતાની અવધિ લંબાવી શકાય છે.

2.2.8 ટાઈમ ડિપોઝિટ : પોસ્ટ-ઓફિસમાં બાંધી મુદતની થાપણની જેમ ટાઈમ ડિપોઝિટની સેવા મળે છે. ટાઈમ ડિપોઝિટ 1, 2, 3 અથવા 5 વર્ષ માટે ₹ 200 અથવા તેના ગુણાંકમાં ગમે તેટલી રકમ માટે મૂકી શકાય છે. વ્યાજની ગણતરી દર ત્રણ માસે થાય છે; પરંતુ વ્યાજની ચુકવણી વાર્ષિક ધોરણે થાય છે. એક પોસ્ટ-ઓફિસમાંથી બીજી પોસ્ટ-ઓફિસમાં આવું ખાતું ફેરબદલી કરી શકાય છે. આવું ખાતું ખોલાવ્યા પછી તે પાકે તે પહેલાં ગમે ત્યારે બંધ કરી શકાય છે.

2.2.9 રાષ્ટ્રીય બચતપત્રો : રાષ્ટ્રીય બચતપત્રોના રોકાણકારોએ જે-તે પોસ્ટ-ઓફિસમાંથી નક્કી કરેલી રકમ માટે ખરીદવાનાં રહે છે. આ બચતપત્રોનો સમયગાળો 5 અથવા 10 વર્ષ માટે હોય છે. ટપાલ ખાતું અગાઉથી વ્યાજના દરની માહિતી આપે છે. આવાં બચતપત્રોનો 5 અથવા 10 વર્ષનો સમયગાળો પૂરો થતાં જરૂરી પ્રક્રિયા કરી કોઈ પણ પોસ્ટ-ઓફિસમાંથી પરિપક્વતાની રકમ મેળવી શકાય છે.

2.2.10 કિસાન વિકાસપત્ર : કિસાન વિકાસપત્રમાં રોકાણકારે રોકેલી રકમને 100 માસ (8 વર્ષ અને 4 મહિના) પછી વ્યાજ સહિત બે ગણી કરી ચૂકવવામાં આવે છે. કિસાન વિકાસપત્ર ચોક્કસ રકમ માટે જ મળી શકે છે અને પાક્યા તારીખે જરૂરી પ્રક્રિયા કરી કોઈ પણ પોસ્ટ-ઓફિસમાંથી મૂળ રકમથી બે ગણી રકમ મેળવી શકાય છે.

2.2.11 જાહેર ભવિષ્યનિધિ (Public Provident Fund) : જાહેર ભવિષ્યનિધિ અન્વયે કોઈ પણ વ્યક્તિ ખાતું ખોલાવી શકે છે. આ ખાતાની મુદત 15 વર્ષની હોય છે. આ ખાતામાં વાર્ષિક ધોરણે ઓછામાં ઓછા ₹ 500 ભરી શકાય છે. આ ખાતું 15 વર્ષ પછી પ્રવર્તમાન નિયમ અનુસાર વધુ 5 વર્ષ માટે ગમે તેટલી વખત લંબાવી શકાય છે. 15 વર્ષ પહેલાં આ ખાતું બંધ કરાવી શકાતું નથી. આ ખાતામાં ભરેલી રકમ આવકવેરાની ગણતરી વખતે આવકમાંથી બાદ મળવાપાત્ર છે. જો ખાતેદારનું મૃત્યુ થાય તો ખાતેદારે નોંધાવેલા વારસદારને આ રકમ મળી શકે છે.

2.2.12 પોસ્ટલ વીમો : ભારતમાં આઝાદી પહેલાં કલ્યાણ યોજના તરીકે પોસ્ટલ વીમાની શરૂઆત થઈ હતી. મધ્યસ્થ અને રાજ્ય સરકારના કર્મચારીઓ ઉપરાંત અર્ધસરકારી સંસ્થાના કર્મચારીઓને આ સેવા મળવાપાત્ર છે. પોસ્ટલ વીમામાં જીવનવીમાની વિવિધ પ્રકારની પોલિસીઓ મળી શકે છે. પોસ્ટલ વીમાની સૌથી મોટી ખાસિયત ઓછામાં ઓછું પ્રીમિયમ અને પોલિસી ઉપર વધુમાં વધુ મળતું બોનસ છે.

2.2.13 માસિક આવક યોજના (Monthly Income Scheme) : રોકાણકારને દર મહિને વ્યાજની રકમ મળી શકે તે હેતુ માટે આ યોજના ઉપયોગી છે. આ યોજના હેઠળ વ્યક્તિગત રીતે અથવા બીજી વ્યક્તિ સાથે સંયુક્ત નામે ખાતું ખોલાવી શકાય છે. આવું ખાતું 5 વર્ષના સમયગાળા માટે ખૂલે છે. જરૂરિયાત મુજબ એક પોસ્ટ-ઓફિસમાંથી બીજી પોસ્ટ-ઓફિસમાં આવું ખાતું ફેરબદલી કરી શકાય છે. જરૂર હોય તો એક વર્ષ બાદ કેટલીક શરતોને આધીન રોકાણની રકમ પરત લઈ શકાય છે.

2.2.14 મનીઓર્ડર : મનીઓર્ડર એ પોસ્ટ-ઓફિસ દ્વારા એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે નાણાં મોકલવાની વ્યવસ્થા છે. આ સેવા માટે પોસ્ટ-ઓફિસને કમિશન ચૂકવવું પડે છે. જે વ્યક્તિને નાણાં મોકલવામાં આવ્યા હોય તે વ્યક્તિની નાણાં મળ્યા બદલની પહોંચમાં સહી લેવામાં આવે છે અને તે નાણાં મોકલનારને પહોંચાડવામાં આવે છે.

ટપાલ ખાતા દ્વારા ઓન લાઈન ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી ઇન્સ્ટન્ટ મનીઓર્ડર (IMO-Instant Money Order) શરૂ કરાયા છે જેના દ્વારા ₹ 1000 થી ₹ 50,000 સુધીની રકમ ભારતમાં કોઈ પણ સ્થળે એક જ દિવસમાં પ્રાપ્ય બને છે. નાણાં મોકલનારે પોસ્ટ-ઓફિસને નાણાં તથા કમિશનની રકમ ચૂકવતાની સાથે જ તેની પહોંચ અને એક ખાનગી નંબર સીલબંધ કવરમાં આપવામાં આવે છે. નાણાં મોકલનાર જેને નાણાં મોકલવા માંગે તેને આ ખાનગી નંબર આપે છે. નાણાં મેળવનારે ફોટાવાળું ઓળખપત્ર અને ખાનગી નંબર પોસ્ટ-ઓફિસમાં રજૂ કરવાથી મનીઓર્ડરની રકમ મેળવી શકે છે. ટપાલ ખાતા દ્વારા ઇ-મનીઓર્ડર (EMO) સેવા શરૂ કરાઈ છે. આ સેવા હાલમાં કેટલીક નિયત થયેલ પોસ્ટ ઓફિસોમાં જ મળી શકે છે. ઇ-મનીઓર્ડરનાં નાણાં બીજા જ દિવસે જે-તે વ્યક્તિને તેના સરનામે મળી શકે છે. ઇ-મનીઓર્ડર દ્વારા ₹ 1 થી ₹ 5000 મોકલી શકાય છે. આ નાણાં મોકલવા માટે ટપાલ ખાતું વેબ સર્વિસીઝ અને તેના કમ્પ્યુટર નેટવર્કનો ઉપયોગ કરે છે. ઇ-મનીઓર્ડર ઓન લાઈન ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરે છે માટે પૈસા મોકલનારે પોસ્ટ-ઓફિસમાં રૂબરૂ જઈને કે પોતાના કમ્પ્યુટર કે મોબાઈલ દ્વારા ટપાલ ખાતાની વેબસાઈટ ઉપર જઈ ઓન લાઈન બુકિંગ માટેનું ફોર્મ ભરવું પડે છે. ઇ-મનીઓર્ડરના ફોર્મમાં તે જેને નાણાં મોકલવા માંગે છે તેનું નામ, સરનામું જેમાં પિનકોડ હોવો આવશ્યક છે. 24 કલાકમાં આ નાણાં વ્યક્તિને તેના સરનામે ચૂકવવામાં આવે છે. નાણાં મેળવતી વખતે ફોટો ધરાવતું ઓળખપત્ર રજૂ કરવું પડે છે. ઇ-મનીઓર્ડરની સાથે જરૂરી હોય તો નક્કી કરેલા સંદેશામાંથી કોઈ એક સંદેશો પણ નાણાં મેળવનારને મોકલી શકાય છે.

2.2.15 અન્ય આનુષંગિક સેવાઓ : ટપાલ ખાતા દ્વારા બીજી ઘણી સેવાઓ ઉપલબ્ધ છે. જેવી કે વિદેશી ચલણનું ખરીદ-વેચાણ, વિદેશી ચલણમાં ટ્રાવેલર્સ ચેક, વિદેશી ચલણમાં અગાઉથી સંગ્રહિત રકમનું કાર્ડ (ડિબિટ કાર્ડ), વિદેશી ચલણમાં ડ્રાફ્ટ, કેટલાક મ્યુચ્યુઅલ ફંડમાં રોકાણ, ભારત સરકારની ઘણી બધી યોજનાઓ માટે એજન્ટ તરીકેની સેવા, બેન્કિંગની સેવા, પેન્શનરોને તેમના બચત ખાતામાં પેન્શનની ચુકવણી, રેલવેની ટિકિટ બુકિંગ વગેરે જેવી સેવાઓ ટપાલ ખાતું આપે છે.

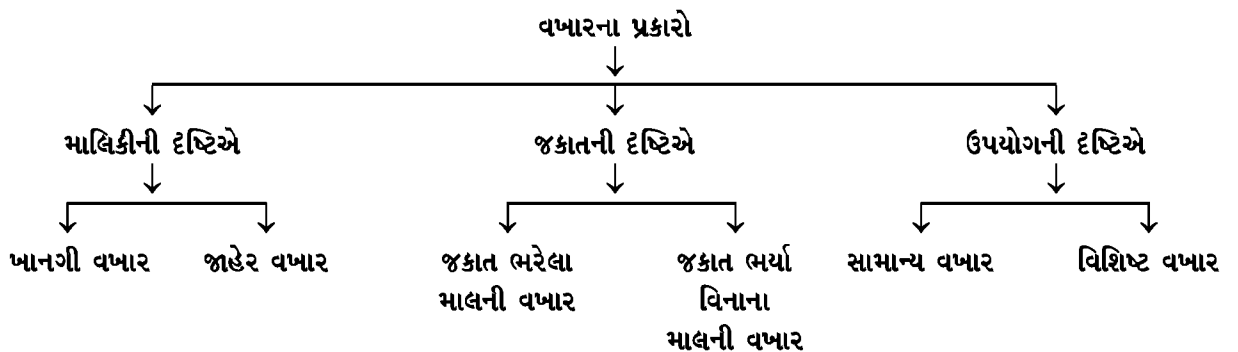
ટપાલ ખાતું ભારત સરકારની માલિકીનું છે માટે લોકોને ટપાલ ખાતાની સેવામાં વધુ વિશ્વાસ જોવા મળે છે.

2.3 વખાર

ઉત્પાદન થયા પછી ઉત્પાદિત માલનું વેચાણ કે વપરાશ તરત જે થઈ શકતો નથી તેથી તેનો સંગ્રહ આવશ્યક બને છે. નાશવંત વસ્તુને સાચવવા માટે વખારની જરૂર પડે છે. કેટલીક વસ્તુઓની માંગ મોસમી હોય છે અને તેનું ઉત્પાદન સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન થતું હોય ત્યારે આવી ઉત્પાદિત વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવે છે અને જ્યારે તેની માંગ થાય ત્યારે મળી શકે તેવી વ્યવસ્થા વખાર દ્વારા કરવામાં આવે છે. ઘણી વખત કાચા માલનો ઉત્પાદન માટે ઉપયોગ થાય તે પહેલાં તેનો સંગ્રહ જરૂરી બને છે. આ માટે વાણિજ્યના એક અંગ તરીકે વખારની સેવા આવશ્યક બને છે.

2.3.1 અર્થ : વખાર એ એવી સેવા છે કે જેમાં પેદાશોનો સંગ્રહ થાય છે. પેદાશોને તેનાં મૂળ સ્વરૂપમાં અકબંધ રહે તે રીતે રાખવામાં આવે છે. આવા સંગ્રહ દરમિયાન પેદાશોના ગુણધર્મો જળવાઈ રહે અથવા તેમાં ઓછામાં ઓછા ફેરફારો થાય તે તેનો મુખ્ય હેતુ છે. વખારના કારણે સમય તુષ્ટિગુણનું સર્જન થાય છે.

2.3.2 પ્રકારો :

(A) માલિકીની દૃષ્ટિએ વખારના પ્રકારો :

(1) **ખાનગી માલિકીની વખારો :** વેપારી કે ઉત્પાદકો પોતાના માલના સંગ્રહ માટે તેમની જરૂરિયાત અનુસાર પોતાની માલિકીની વખારો રાખે છે તેન ખાનગી માલિકીની વખારો કહે છે.

(2) જાહેર વખારો : જે વખારોનો ઉપયોગ પોતાના ધંધા કે હેતુ માટે થતો નથી; પરંતુ જાહેર જનતાના ઉપયોગ માટે કરવામાં આવે છે, તેને જાહેર વખારો કહે છે.

આ વખારોની માલિકી પણ અંગત વ્યક્તિ કે સંસ્થાની હોય છે. ધંધાદારી કે અન્ય લોકો આ વખારની સેવાનો લાભ મેળવતા હોય છે અને બદલામાં તેઓ ભાડું અને અન્ય ખર્ચ ચૂકવે છે. ખાસ કરીને રેલવેસ્ટેશન, બંદર અને હવાઈ મથકોની નજીક આવી જાહેર વખાર હોય છે.

આજે જાહેર વખાર સ્વતંત્ર વ્યવસાય બન્યો છે. જાહેર વખારો માલના સંગ્રહ, જાળવણી અને સુરક્ષાની ખાતરી આપે છે. જાહેર વખારો પોતાના હસ્તક મળેલા માલની વિગતો દર્શાવતી રસીદ (પહોંચ) આપે છે. આ રસીદ હસ્તાંતરણીય હોય છે જેથી રસીદ દ્વારા માલની લે-વેચ કરી શકાય છે.

(B) જકાતની દૃષ્ટિએ વખારના પ્રકારો :

(1) જકાત ભરેલા માલની વખારો : આયાત કરેલા માલ ઉપર આયાત જકાત ચૂકવ્યા પછી તેને નિર્ધારિત સ્થાને લઈ જવા તાત્કાલિક વાહનવ્યવહારની સેવા ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યારે બંદરો, હવાઈ મથકો અને સરહદી વિસ્તારોમાં જકાત ભરેલા માલનો સંગ્રહ કરવા માટે જાહેર વખારોની સેવા મળી શકે છે. આવી વખારોને જકાત ભરેલા માલની વખારો કહે છે.

(2) જકાત ભર્યા વિનાના માલની વખારો (Bonded Godown) : આયાત કરેલા માલ ઉપર જકાત નક્કી કરેલા દર અનુસાર ભરવાની હોય છે. એવો આયાતી માલ કે જેના ઉપર જકાત ભરાઈ નથી અને તે માલ જે વખારમાં રાખવામાં આવે તેને જકાત ભર્યા વગરના માલની વખારો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જે સ્થળે માલ આયાત થતો હોય તે જગ્યાએ આવી વખારો જોવા મળે છે. બંદરો અને સરહદી જમીન વિસ્તાર જ્યાંથી માલની આયાત-નિકાસ થતી હોય તેવા વિસ્તારોમાં આ પ્રકારની વખારો આવેલી હોય છે. જ્યારે આયાતકારે માલની પુનઃ નિકાસ કરવી હોય ત્યારે માલનું વર્ગીકરણ અને પુનઃપેકિંગ વગેરે સગવડો ઉપલબ્ધ બને છે. માલના મૂળ સ્વરૂપમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર કરવામાં આવતો નથી. આવી વખારો પુનઃનિકાસ માટે આશીર્વાદ બને છે.

(C) ઉપયોગની દૃષ્ટિએ વખારના પ્રકારો :

(1) સામાન્ય વખારો : જે માલના સંગ્રહ, જાળવણી અને સુરક્ષા માટે ખાસ અથવા અલાયદી સેવા ન આપવી પડે તેવો માલ રાખવાની વખારને સામાન્ય વખાર કહે છે. આ વખારોમાં લગભગ બધા જ પ્રકારના આકાર, કદ, વજન અને સ્વરૂપવાળા માલને રાખવામાં આવે છે. આ પ્રકારની વખારો મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

(2) વિશિષ્ટ વખારો : જે માલના સંગ્રહ, જાળવણી અને સુરક્ષા માટે ખાસ અથવા અલાયદી સેવા આપવી પડે તેવા માલને રાખવાની વખારને વિશિષ્ટ વખાર કહે છે. ફટાકડા, ઝેરી રસાયણો, રાંધણગેસ, પેટ્રોલ જેવી ચીજવસ્તુઓના સંગ્રહ, જાળવણી અને સુરક્ષા માટે વિશિષ્ટ વખારો અનિવાર્ય બને છે. પેટ્રોલિયમ પદાર્થો માટેની ભૂતળ ટાંકીઓ, ઝેરી રસાયણો માટે ખાસ પ્રકારની ઈંટો તેના ઉદાહરણ છે. ફળ, દૂધ, શાકભાજી જેવા નાશવંત પદાર્થો માટે કોલ્ડ સ્ટોરેજ જેવી વિશિષ્ટ વખારો રાખવામાં આવે છે. આ વખારો ખર્ચાળ છે. સુરક્ષાના હેતુસર અનેક નિયમોનું પાલન અનિવાર્ય હોય છે.

2.4 વાહનવ્યવહાર અને હેરફેરની સેવાઓ :

માલની હેરફેર માટે વાહનવ્યવહારનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. શરૂઆતમાં પ્રાણીઓ અને વાહનોનો ઉપયોગ થતો હતો. સાથે-સાથે જળમાર્ગો પણ શોધાયા અને આધુનિક શોધે વિમાનનો પણ ઉપયોગ શરૂ કર્યો.

2.4.1 અર્થ : વાહનવ્યવહાર એ એવી સેવા છે કે જેમાં માણસો અને માલસામાનની એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે હેરફેર કરવામાં આવે છે.

2.4.2 પ્રકારો :

(1) માનવબળ દ્વારા સંચાલિત : માનવી અને માલસામાનની હેરફેર માટે માનવબળ સંચાલિત વાહનવ્યવહાર એ હજુ પણ પ્રચલિત અને પર્યાવરણને અનુકૂળ છે. ઘણી બધી જગ્યાએ પેડલ રિક્ષાના ઉપયોગથી શહેરના એક વિસ્તારમાંથી બીજા વિસ્તારમાં જઈ શકાય છે. દા. ત., કોલકાતામાં આજે પણ પેડલ રિક્ષાનો ઉપયોગ માનવ હેરફેર માટે થાય છે. હાથલારી દ્વારા આજે ભારતના લગભગ બધા પ્રદેશોમાં માલસામાન નજીકનાં સ્થળો સુધી પહોંચાડવામાં આવે છે.

(2) પશુબળ દ્વારા સંચાલિત : પશુઓ દ્વારા માનવ અને માલસામાનની હેરફેર ટૂંકાં અંતર માટે થતી જોવા મળે છે. દા.ત., ઘોડાગાડી, બળદગાડું વગેરે.

(3) હવાઈ માર્ગ : હવાઈ માર્ગે માણસો અને માલસામાનની ખૂબ ઝડપી હેરફેર લાંબા અંતર માટે શક્ય છે. ટૂંકા અંતર માટે હવાઈ માર્ગનો ઉપયોગ મોંઘો સાબિત થાય છે. વિમાનને આકાશમાં ચડવા અને ઊતરવા માટે રન-વે જરૂરી હોય છે. ટૂંકા ગાળાના અંતર માટે થોડા માણસો અને માલસામાન માટે જ્યાં રન-વે ન બની શકે તેવા દુર્ગમ વિસ્તારો માટે હેલિકોપ્ટર સેવાઓ વધુ યોગ્ય રહે છે.

(4) જમીન માર્ગ :

(A) રેલવે માર્ગ : રેલવે દ્વારા માણસો અને માલસામાનની હેરફેર થાય છે. એન્જિન સામાન્ય રીતે ચાલકબળ તરીકે ડીઝલ / વિદ્યુતનો ઉપયોગ કરે છે. ઘણી વખત ટ્રેનના બધા અથવા કેટલાક ડબા પણ ચાલકબળ ધરાવતા હોય છે. જેને મલ્ટિપલ યુનિટ ટ્રેન કહેવામાં આવે છે. રેલવેમાં અત્યારે ચાલકબળ તરીકે કેબલ, ગુરુત્વાકર્ષણ, ચુંબકીય શક્તિનો પણ ઉપયોગ થાય છે. ભારતમાં હાલમાં જ કોમ્પ્રેસ નેચરલ ગેસનો (CNG) ચાલકબળ તરીકે ઉપયોગ કરતા એન્જિનનો વપરાશ શરૂ થયો છે. શહેરના વિસ્તારોને જોડતી અને શહેરમાં જ દોડતી ટ્રેન વાહનવ્યવહારની કરોડરજી પુરવાર થયેલ છે.

(B) રસ્તા માર્ગ : રસ્તા માર્ગ એક માર્ગ ઉપરથી બીજા માર્ગ પર જવા માટે મુક્ત હોય છે. સ્થળમાં, દિશામાં, ગતિમાં અને સમયમાં સગવડ મુજબ ફેરફાર શક્ય છે જે અન્ય વાહનવ્યવહારના પ્રકારોમાં સુલભ નથી. રસ્તા માર્ગ ધરના દરવાજા સુધી વાહનો દ્વારા સેવા આપવી શક્ય બને છે.

બસ દ્વારા વધારે વ્યક્તિઓનું વહનકાર્ય ક્ષમતાપૂર્વક થાય છે. ટ્રક દ્વારા માલની હેરફેર ઓછું વજન ધરાવતા અને સામાન્ય રીતે ઓછું અંતર ધરાવતાં સ્થળો વચ્ચે થાય છે. વાહનોના સતત વધતા વપરાશને કારણે વાયુ-પ્રદૂષણ, અવાજ-પ્રદૂષણ, ટ્રાફિક જામ અને પાર્કિંગ જેવા પ્રશ્નો સર્જાય છે. આથી ઘણાં શહેરોમાં - BRTS (Bus Rapid Transit System)નો ઉપયોગ શરૂ થયો છે. આવી બસો માટે ખાસ રસ્તો અનામત રાખવામાં આવે છે અને ખૂબ ઝડપથી શહેરમાં એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે પહોંચી શકાય છે. બે બસો વચ્ચેનો સમયગાળો ઓછો રાખેલ હોવાથી સેવાનું સાતત્ય જળવાઈ રહે છે. હાલ ગુજરાતમાં અમદાવાદ, સુરત અને રાજકોટ જેવાં શહેરોમાં આ સેવા ઉપલબ્ધ છે.

(5) જળમાર્ગ : દરિયો, સરોવર, નહેર, નદી વગેરે જળમાર્ગોમાં હોડી, વહાણ કે અન્ય સાધનોથી જળમાર્ગ વાહનવ્યવહાર થાય છે. બે નજીકના દરિયાકિનારાનાં સ્થળો અથવા જ્યાં પાણી અને સપાટ જમીન હોય ત્યાં મોટા પંખાથી ચાલતા હોવરક્રાફ્ટનો ઉપયોગ થાય છે. મોટા ડેમ બનાવી નહેર દ્વારા પાણી દૂરનાં સ્થળો સુધી પહોંચાડવામાં આવે છે. આવી નહેરનો ઉપયોગ પણ જળમાર્ગ તરીકે થાય છે. વિદેશ વેપાર સૌથી વધુ જળમાર્ગ દ્વારા થાય છે.

જળમાર્ગે થતું વહન બીજા પ્રકારો કરતાં થોડું ધીમું છે છતાં આધુનિક એન્જિનોના કારણે બહુ જ મોટા જથ્થામાં માલસામાન કાર્યક્ષમ રીતે પહોંચાડાય છે. એક ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં વહન કરવા માટે હવાઈ માર્ગ કરતાં જળમાર્ગ પ્રમાણમાં સસ્તો છે; પરંતુ સમય વધુ લાગે છે. દરિયાકાંઠાના વિસ્તારોમાં ફેરી સર્વિસ ખૂબ જ લાભદાયક રહે છે.

(6) પાઈપલાઈન દ્વારા વહન : પ્રવાહી અથવા ગેસ જેવી પેદાશો માટે પાઈપલાઈનનો ઉપયોગ વધુ કાર્યક્ષમ રહે છે. પ્રવાહી કચરાનો નિકાલ, પાણી, પેટ્રોલિયમ, કુદરતી ગેસ વગેરે માટે આવી વ્યવસ્થા ઉપયોગી છે.

દા. ત., હજીરા (ગુજરાત)થી મધ્યપ્રદેશ અને ઉત્તરપ્રદેશમાં ગેસ પરિવહન માટેની પાઈપલાઈન નાંખવામાં આવેલી છે.

ભારતમાં અસમ, બિહાર, ગુજરાત, ઉત્તરપ્રદેશ અને હરિયાણા જેવાં રાજ્યોમાં પાઈપલાઈન દ્વારા કૂડ-ઓઈલ અને પેટ્રોલિયમ પેદાશોનું પરિવહન થાય છે.

આ પ્રકરણમાં તમે શું શીખ્યા ?

(1) વીમાની સેવા :

અર્થ : બે પક્ષકારો વચ્ચેનો લેખિત કરાર કે જે અનુસાર વીમો લેનાર પ્રીમિયમની રકમના અવેજમાં વીમો ઉતારનાર પાસેથી નક્કી કરેલાં જોખમોના કારણે નુકસાન થાય તો નક્કી કરેલી રકમની મર્યાદામાં અને નક્કી કરેલી ગણતરી અનુસાર આર્થિક નુકસાન માટે વળતર મેળવે છે.

સિદ્ધાંતો : (1) સંપૂર્ણ ભરોસાનો સિદ્ધાંત (2) નુકસાન-વળતરનો સિદ્ધાંત (3) વીમાયોગ્ય હિતનો સિદ્ધાંત અને (4) હક બદલાનો સિદ્ધાંત.

પ્રકાર : (1) જીવનનો વીમો : (A) જિંદગીનો વીમો (B) હયાતીનો વીમો.

(2) સામાન્ય વીમો : (A) માલની હેરફેરનો વીમો :

(I) દરિયાઈ વીમો (II) હવાઈ વીમો (III) માર્ગ વીમો

(B) આગનો વીમો

(C) અન્ય સામાન્ય વીમાઓ

વીમાનું ખાનગીકરણ

વીમા-નિયમન અને વિકાસ-સત્તા (IRDA)

(2) ટપાલસેવાઓ :

(1) સામાન્ય ટપાલપત્રો (2) નોંધાયેલી ટપાલ (3) પાર્સલ સેવાઓ - વેલ્યુ પે-એબલ પોસ્ટ (4) સ્પીડ પોસ્ટ / પાર્સલ (5) એક્સપ્રેસ પાર્સલ (6) બચત સેવાઓ (7) રીકરિંગ ડિપોઝિટ યોજના (8) ટાઇમ ડિપોઝિટ (9) રાષ્ટ્રીય બચતપત્રો (10) કિસાન વિકાસપત્ર (11) જાહેર ભવિષ્યનિધિ (12) પોસ્ટલ વીમો (13) માસિક આવક યોજના (14) મનીઓર્ડર - ઇન્સ્ટન્ટ મનીઓર્ડર - ઈ-મનીઓર્ડર અને (15) અન્ય આનુષંગિક સેવાઓ.

(3) વખારની સેવાઓ :

અર્થ : વખારની સેવા દ્વારા પેદાશોનો સંગ્રહ એવી રીતે કરવામાં આવે કે જેથી પેદાશો મૂળ સ્વરૂપમાં અકબંધ રહે અને પેદાશોના ગુણધર્મો જળવાઈ રહે અથવા ઓછામાં ઓછા ફેરફારો થાય.

પ્રકારો : (1) માલિકીની દૃષ્ટિએ : (A) ખાનગી વખાર અને (B) જાહેર વખાર.

(2) જકાતની દૃષ્ટિએ : (A) જકાત ભરેલા માલની વખાર

(B) જકાત ભર્યા વિનાના માલની વખાર (Bonded Godown)

(3) ઉપયોગની દૃષ્ટિએ : (A) સામાન્ય વખાર અને (B) વિશિષ્ટ વખાર.

(4) વાહન વ્યવહાર અને હેરફેરની સેવાઓ :

અર્થ : વાહનવ્યવહાર એ એવી સેવા છે કે જેમાં માણસો અને માલસામાનની એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે હેરફેર કરવામાં આવે છે. (1) માનવબળ દ્વારા સંચાલિત (2) પશુબળ દ્વારા સંચાલિત (3) હવાઈ માર્ગ.

(4) જમીન માર્ગ : (A) રેલવે માર્ગ (B) રસ્તા માર્ગ (5) જળમાર્ગ અને (6) પાઈપલાઈન માર્ગ.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

- (1) નીચેના પૈકી કયો સિદ્ધાંત વીમાકારના સિદ્ધાંતો અનુસાર નથી ?
(A) સંપૂર્ણ ભરોસાનો સિદ્ધાંત (B) નુકસાન-વળતરનો સિદ્ધાંત
(C) વીમાયોગ્ય હિતનો સિદ્ધાંત (D) નફાનો સિદ્ધાંત
- (2) સામાન્ય વીમાનો કયો પ્રકાર સૌથી જૂનો અને સર્વવ્યાપી છે ?
(A) માલહેરફેરનો વીમો (B) દરિયાઈ વીમો (C) હવાઈ વીમો (D) રેલવે / રસ્તા વીમો
- (3) વિદેશી વીમા કંપનીઓ ભારતીય વીમા કંપનીમાં સીધેસીધું કેટલું રોકાણ કરી શકે છે ?
(A) 25 % (B) 49 % (C) 74 % (D) 100 %
- (4) કિસાન વિકાસપત્રમાં પાકતી તારીખે કેટલી રકમ વ્યાજ સહિત ચૂકવવામાં આવે છે ?
(A) બે ગણી (B) ત્રણ ગણી (C) ચાર ગણી (D) પાંચ ગણી
- (5) નીચેના પૈકી કયા વીમામાં જોખમનું તત્ત્વ વધુ સમાયેલું છે ?
(A) માલ હેરફેરનો વીમો (B) દરિયાઈ વીમો (C) હવાઈ વીમો (D) રેલવે / રસ્તા વીમો
- (6) મનીઓર્ડરથી કઈ સેવામાં ટપાલી દ્વારા નાણાં ઘરે પહોંચાડવામાં આવતા નથી ?
(A) સામાન્ય મનીઓર્ડર (B) ઇન્સ્ટન્ટ મનીઓર્ડર (IMO)
(C) ઈ-મનીઓર્ડર (D) ખાસ મનીઓર્ડર

જવાબો : (1) (D) (2) (B) (3) (B) (4) (A) (5) (C) (6) (B)

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) વીમો એટલે શું ?
- (2) વીમાપોલિસી એટલે શું ?
- (3) જીવનવીમો એટલે શું ?
- (4) સામાન્ય વીમાની વ્યાખ્યા આપો.
- (5) વાહનવ્યવહારનું સૌથી ઝડપી માધ્યમ જણાવો.
- (6) વખારનો અર્થ આપો.
- (7) મલ્ટિપલ યુનિટ ટ્રેન એટલે શું ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) વીમાના સિદ્ધાંતોની યાદી આપો.
- (2) સામાન્ય વીમાના પ્રકારોની યાદી બનાવો.

- (3) જિંદગીના વીમાને નુકસાન-વળતરનો સિદ્ધાંત લાગુ પડતો નથી - શા માટે ?
- (4) સ્વાસ્થ્યના વીમા વિશે ટૂંકમાં જણાવો.
- (5) જાહેર ભવિષ્યનિધિ માટે નોંધ લખો.
- (6) પાઈપલાઈન દ્વારા વહન કરી પેદાશો માટે યોગ્ય છે ?
4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :
- (1) સંપૂર્ણ ભરોસાનો સિદ્ધાંત એટલે શું ?
- (2) નુકસાન-વળતરનો સિદ્ધાંત સમજાવો.
- (3) વીમા યોગ્ય હિતનો સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરો.
- (4) “વીમો જોખમ દૂર નથી કરતો; પરંતુ જોખમથી પેદા થતા આર્થિક નુકસાનનું વળતર આપે છે.” - વિધાનની યથાર્થતા તપાસો.
- (5) ‘વખારના કારણે સમય તુષ્ટિગુણનું સર્જન થાય છે.’ ચર્ચો.
- (6) વિશિષ્ટ વખારો એટલે શું ? ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.
5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :
- (1) વીમાકરાર એ સામાન્ય કરારથી કેવી રીતે જુદો પડે છે ?
- (2) જીવનવીમાના પ્રકારો જણાવી તે વિશે ટૂંકમાં જણાવો.
- (3) સામાન્ય વીમાના પ્રકારો જણાવી ગમે તે બે પ્રકાર વિશે નોંધ લખો.
- (4) વીમા-નિયમન અને વિકાસસત્તા વિશે જણાવો.
- (5) વખારના પ્રકારો જણાવી જકાતની દૃષ્ટિએ વખારના પ્રકારો વિશે માહિતી આપો.

પારિભાષિક શબ્દો

આર્થિક પ્રવૃત્તિ	: Economic Activity
વીમાપોલિસી	: Insurance Policy
વીમા પ્રીમિયમ	: Insurance Premium
જિંદગીનો વીમો	: Whole Life Insurance
હયાતીનો વીમો	: Endowment Insurance
ત્રાહિત પક્ષ	: Third Party
ભારતીય જીવનવીમા નિગમ	: LIC of India - Life Insurance Corporation of India
વીમા-નિયમન અને વિકાસસત્તા	: IRDA - Insurance Regulatory and Development Authority
સ્વીકૃતિ	: Acknowledgement
ખાનગી કુરિયર સેવા	: Private Courier Service
ટપાલ દ્વારા કિંમતની ચુકવણી	: VPP - Value Payable Post
સીધું વિદેશી રોકાણ	: FDI - Foreign Direct Investment
અગાઉથી સંગૃહીત રકમનું કાર્ડ	: Debit Card
શીઘ્ર ચુકવણીકાર યંત્ર	: ATM - Automated Teller Machine
હસ્તાંતરીય	: Transferable
માસિક આવક યોજના	: MIS - Monthly Income Scheme
જકાતભર્યા વગરના માલની વખાર	: Bonded Godown
શીતાગાર	: Cold Storage
આયાત-જકાત	: Custom Duty
I. M. O.	: Instant Money Order
E. M. O.	: Electronic Money Order
C. N. G.	: Compressed Natural Gas
B. R. T. S.	: Bus Rapid Transit System